

Olga Richter, Julius Rosenbaum en kinderen - opgejaagd en vervolgd¹

(Versie 2 maart 2022)

Silezië en ook Galicië hebben heel wat overheersers gekend en er is veel om gevochten. Maar het waren ook altijd streken waar mensen met allerlei achtergronden samenleefden en waar vele talen gesproken werden. **Olga Richter** werd in mei 1891 geboren in Komrowitz, het huidige Komorowice, zo'n zeven kilometer ten noorden van Bielsko, een van de grootste plaatsen in het gedeelte van Silezië dat lange tijd en tot 1918 deel uitmaakte van de Habsburgse Rijk, Oostenrijk-Hongarije. Haar latere man **Julius Rosenbaum** werd bijna 500 kilometer naar het oosten geboren, in maart 1874 in Rozhnyativ,² ruim 100 km onder Lviv, in Galicië, dat toen ook deel uitmaakte van de Dubbelmonarchie.

Beide streken hadden veel Joodse inwoners. Van Lviv was ongeveer een kwart van de inwoners Joods, van Rozhnyativ ruim de helft. Jiddisch was er een veel gebruikte taal. Ook Julius en Olga zouden Jiddisch met elkaar gesproken hebben.³ Ook de regio Bielsko had veel Joodse inwoners, tussen de 20 en 25 %, die hun geld verdienden als kleine zelfstandigen, in de fabrieken en als beampten.

De synagoge van Rozhnyativ en omgeving

Het is goed mogelijk dat **Rosenbaum** en **Richter** een Duitse achternaam hebben als gevolg van het Tolerantie-edict van 1781. Het Tolerantie-edict van de Habsburgse keizer Jozef II was wetgeving die iets meer ruimte gaf aan de vele aanhangers van andere godsdiensten dan het katholicisme in het Keizerrijk. In het deel van Silezië dat deel uitmaakte van het keizerrijk (het grootste deel van Silezië maakte toen deel uit van het Koninkrijk Pruisen) werden de maatregelen in december ingevoerd. Maar het katholicisme bleef overheersend en het edict dwong de Joden een Duitse achternaam aan te nemen.

¹ Wij bedanken Rob Vrijenhoek. Rob was de zoon van de vrouw van Bernhard Rosenbaum en groeide op in het gezin. Hij heeft ons uitgebreid verteld over wat hij van Bernhard gehoord heeft en dan vooral over de onderduik. Hij stelde ook foto's en documenten ter beschikking. Wij bedanken ook Eric Rosenbaum, die ons via mail nog informatie stuurde.

² Rozhnyativ ligt in het huidige Oekraïne en maakt deel uit van het Ivano-Frankivsk Oblast. Julius was niet de enige Rosenbaum uit deze omgeving, zo heette bijvoorbeeld ook de rabbijn van het nabij gelegen Perekhins'ke. In het dorp zelf met destijds enkele honderden inwoners woonden in ieder geval in 140 woningen Joodse families van wie verreweg de meesten met een Duits-klinkende achternaam. Onder hen Mosche Rosenbaum en Itzik Rosenbaum. Zie: Yizkor Book in Memory of Rozniatow (Rozhnyativ, Ukraine). Het dorp staat bekend met twaalf verschillende namen.

³ Dat zij Jiddisch spraken vertelde Bernhard Rosenbaum aan zijn zonen Rob en Eric.

We weten niet wanneer Julius westwaarts getrokken is, naar Bielsko, dat toen nog officieel de Duitse naam Bielitz had. Er was daar een bloeiende textielindustrie, waarin met name ook de Joodse inwoners een grote rol speelden. We mogen aannemen dat Olga en Julius elkaar daar hebben leren kennen. Het was een periode van een zekere bloei van het Joodse culturele leven, hoewel er ook veel onderlinge tegenstellingen waren, die te maken hadden met het zionisme, met de sterke positie van de socialistische bewegingen en juist de tegenstanders daarvan, met de gerichtheid op de Duitse taal of juist op het Jiddisch of op het Pools, enzovoort. In 1922 namen joodse groeperingen met een gemeenschappelijke lijst deel aan de gemeenteraadsverkiezingen en er werden zeven zetels behaald. Maar in deze periode nam ook het geweld tegen de Joden toe. Dit was des te pijnlijker omdat een groot deel van de Joodse inwoners zich in die periode vooral verbonden voelden met de geschiedenis van de Duitse cultuur terwijl het geweld juist van de etnisch-Duitse inwoners kwam, eigenlijk al vanaf rond 1900. Het aantal joodse inwoners nam van 1914 tot 1930 af van 6.000 tot 4.500 en in de jaren erna zouden er nog 3.000 vertrekken, dit hoewel er na 1933 ook Joden vanuit Duitsland vluchtten naar Silezië. De ergste terreur kwam van sommige Duitstalige jongeren. In 1931 werd in Polen de anti-Poolse en anti-Joodse *Jungdeutsche Partei* opgericht, een gewelddadige bewapende extreemrechtse groepering die direct samenwerkte met de NSDAP.

Bielsko iets na 1930, rechts de synagoge. Deze werd op 13 september 1939 door de Duitsers compleet verwoest.

Olga en **Julius** trouwden er in 1922 en hun dochter **Lina** werd er geboren op 8 juni 1923. Kennelijk verhuisden ze kort daarna naar Czeszyn, waarvoor ook de namen Teschen, Ćszyn, Tessin en Tessény gebruikt werden. Het lag 35 km naar het westen.⁴ Terwijl in die tijd steeds meer oorspronkelijke Joodse inwoners die stad verlieten, vestigden zich er juist armere Joden vanuit het oosten, vooral uit Galicië. Hier, in Teschen, werd op 24 mei 1924 **Bernhard** geboren en vier jaar later, op 24 augustus 1928, **Kurt**. Daarna zullen ze zijn teruggekeerd naar Bielsko, want Bernhard vertelde later dat dit de stad was van zijn jeugd.

We kennen zijn motieven niet maar zeker is dat Julius kort na de geboorte van Kurt naar Lille in Frankrijk is gegaan. Mogelijk wilde het gezin aan het steeds extremere geweld ontkomen, terwijl een groot deel van de bevolking

⁴ Wij baseren dit nu op het feit dat Bernhard en Kurt daar geboren werden. Het is ook mogelijk dat Olga speciaal voor de bevallingen naar Teschen ging, maar Bielsko had ook een ziekenhuis. Bernhard herinnert zich dat hij opgroeide in Bielitz (Bielsko), wat wij hier schrijven impliceert dat hij zich niet precies herinnert waar hij was tijdens zijn eerste levensjaren. Het lijkt ons heel aannemelijk dat de zeepzieder Julius werk had gevonden bij 'Olza', Fabryka mydła i Sody (Zeep- en sodafabriek) in Czeszyn (Teschen).

van Silezië, van heel Polen eigenlijk, door de economische crisis die toen begon tot armoede verviel. We weten evenmin waarom Julius juist Lille had uitgekozen, hoewel bekend is dat daar wel een of meer zeepfabrieken waren; Julius was zeepzieder. Ook zijn we er niet zeker van of Olga en de drie kinderen nog even in Lille gewoond hebben bij Julius. De officiële documenten wijzen namelijk op iets anders.

Zeker is dat Julius zich in maart 1931 vestigde in Rotterdam op de Hugo de Grootstraat en nog twee adressen daar. Op 4 januari 1933 werden Olga en de drie kinderen daar geregistreerd met als plaats van herkomst Bielsko. Een jaar later, in januari 1934, gingen ze van Rotterdam naar Schiedam, naar Gordonstraat 7b.⁵ Ze verhuisden nog in Schiedam naar de Mariastraat 106B II. De latere vrouw van Bernhard, Adriana de Bruin woonde daar in een andere straat heel dichtbij, schuin tegenover. Bernhard ging er naar de Ambachtsschool aan de Liduinastraat, waarop ook de broer van Adriana zat. Hij raakte er in 1939 nog eens gewond aan zijn hoofd bij een explosie in het klaslokaal.⁶

Nijmegen

Vijf jaar later, in september 1939, verhuisde het Pools-Jiddische gezin naar Nijmegen. Ze woonden eerst op Rozenstraat 29, verhuisden een maand later naar Azaleastraat 30, en gingen in maart 1941 naar Beijensstraat 29. Zoals gezegd was Jiddisch de voertaal thuis, al zal dat in die tijd steeds meer zijn overvleugeld door het Nederlands.

Julius was zeepzieder van beroep, hij ging werken bij de Marathon Zeepfabriek op de Oude Graafseweg 1.⁷ Mogelijk heeft hij hier maar kort gewerkt, want de fabriek werd al in hetzelfde jaar uitgeschreven uit het register van de Kamer van Koophandel.⁸ Het is dan ook niet vreemd dat hij in december 1941 werd ingezet bij een werkverschaffingsproject op Heumensoord.⁹

In augustus 1941 werd zoon **Kurt** als Joodse leerling van de openbare ULO-school gestuurd. Hij had het eerste jaar doorlopen en zou naar de tweede klas zijn overgegaan maar mocht in september niet meer terugkeren. Voor leerplichtige Joodse leerlingen werden in de maanden daarna speciale Joodse scholen opgericht. In Nijmegen was dat een Joodse lagere school aan de Smetiusstraat.¹⁰ In Arnhem werd ook een Joodse ULO-school gesticht. Dat betekende voor Kurt elke dag met de trein op en neer. Dit was voor het gezin niet op te brengen, zodat P. Keukens, inspecteur van het lager onderwijs, over Kurt de volgende notitie maakte: "Heeft eerste klas openbare ULO-school doorlopen en zou naar de tweede klas zijn overgegaan. Voor het bezoeken van de Joodsche ULO te Arnhem beschikken de ouders niet over de nodige

⁵ Deze informatie van Verblijfsregister Gemeente Rotterdam.

⁶ PGNC, 16 maart 1939.

⁷ Informatie van Rob Vrijenhoek. Zie ook: RAN 1646_5117 (Hinderwetvergunning 'Marathon') en PGNC 18 juni 1937.

⁸ Gelders Archief, 1035_5759 (KvK, Zeepfabriek Marathon).

⁹ Zie: Regionaal Archief Nijmegen, archief 368 Gemeentediensten Nijmegen 192001954, rubriek Werkverschaffing, inv.nr.47 Voorschottenkas, werkverruiming. Het archief bevat een zogenoemde hulpstaat over de week van 1 t/m 6 december 1941 waarop zijn naam voorkomt.

¹⁰ Zie hierover ons artikel *Van school gestuurd* op deze site.

contanten".¹¹ De gemeente beloofde hem te ondersteunen maar het was de Joodse Raad Nijmegen die aan de ouders een voorschot gaf om het openbaar vervoer te kunnen betalen. Eind 1942 probeerde zij zo'n dertig gulden van de gemeente terug te krijgen: "Uit onze kas werd aan een leerling van de ULO-school te Arnhem bij wijze van voorschot de kosten vertrekt van zijn vervoer per spoor. Deze kosten (in totaal F 40,30) zouden hem wegens onvermogen door de Gemeente Nijmegen worden vergoed. Ons werd reeds gerestitueerd een bedrag van f 11,05. De betrokken leerling is inmiddels naar Duitsland getransporteerd; wij nemen echter aan, dat wij het resterende bedrag van de Gemeente Nijmegen alsnog zullen ontvangen. Evenwel ontvingen wij het statiegeld voor de diverse jeugdkaarten à f 1.- ten gevolge van zijn transport niet van den jongen terug".¹²

Lina werkte in Nijmegen in een gloeilampenfabriek, wij weten niet welke.¹³ Zou zij hier Tonnie hebben leren kennen? Van **Bernhard**, die 15 was toen ze in Nijmegen gingen wonen, weten we niet wat hij deed in die periode. Op zijn persoonskaart staat als eerste beroep dat hij uitoefende 'leersnijder'.

Razzia 17 op 18 november 1942

In de nacht van 17 op 18 november 1942, bij de grote razzia in Nijmegen, werden **Julius, Olga, Kurt** en **Lina** uit hun huis in de Beijensstraat gehaald en naar het HBS-gebouw bij het station gebracht. Om zes uur de volgende ochtend liepen ze met de overige opgepakte naar het station waar zij plaats moesten nemen in drie zwaar bewaakte wagons. Pas om twaalf uur 's middags werden de wagons aangekoppeld aan de sneltrein naar Leeuwarden, die een extra stop maakte in Hooghalen. De laatste vijf kilometer moesten de 196 Joodse inwoners van Nijmegen te voet afleggen. Vier dagen later, op 24 november, werden Julius, Olga, Kurt en Lina vanuit Westerbork op transport gesteld naar Auschwitz.

¹¹ RAN, 2, inv.nr.40202.

¹² Brief Joodse Raad Nijmegen aan Centrale Joodse Raad, 29 dec. 1942, NIOD 182_120, volgnr.299.

¹³ De grote gloeilampenfabriek in Nijmegen was Splendor aan de St. Annastraat, die in de bezettingstijd beheerd wordt door het Duitse Osram. Hier werkten circa 500 personen. Er was ook een zwakstroomgloeilampenfabriek aan de Tooropstraat, Xela geheten, waar circa 95 meisjes, mannen en jongens werkten.

Lina

Op 4 februari 1943 werd hun huis in de Beijensstraat 29 onder begeleiding van de NSB-agent De Ruiter door expeditiebedrijf Van Wezel ontruimd.¹⁴

Brief uit Auschwitz

Onderweg stopte de trein op het goederenstation van Cosel. Hier werden ongeveer zeventig mannen de trein uitgejaagd, onder wie dertien inwoners van Nijmegen. Hoogstens 639 gevangenen reisden dan door naar Auschwitz: na aankomst daar op 26 november werden alle inzittenden, onder wie ook **Julius**, **Olga** en **Kurt**, nog diezelfde dag naar de gaskamers gestuurd.

Alleen 42 vrouwen werden niet naar links maar naar rechts gestuurd. Onder hen was ook **Lina**. Dezelfde nacht of ochtend, mogelijk in de quarantaine-barak, schreef ze een briefje aan de familie Kersten, Heideparkseweg 203 in Nijmegen.¹⁵ In dit briefje rept ze met geen woord over de verschrikkingen die ze bij aankomst in het kamp moet hebben aangetroffen. We gaan ervan uit dat zij tot het schrijven van dit briefje door de SS is aangezet. Deze was erbij gebaat om

¹⁴ Zie ons artikel *De roof van Joodse inboedels* op deze site.

¹⁵ Wij weten niet veel over de geadresseerden. De brief was gericht aan Tonny Kersten uit Nijmegen en misschien ook aan haar moeder, J. Lelie. Na de oorlog woonden zij op de Guido Gezellestraat 28. Tonnie is na de oorlog getrouwd met Wim Verriet, die uit Ooij afkomstig was.

af en toe geruststellende berichten naar buiten door te laten. Het briefje was in het Duits geschreven, zodat het door de censuur kon worden gelezen.

Lina schreef:

"Birkenau 26-11-'42

Liebste Fam: Kersten.

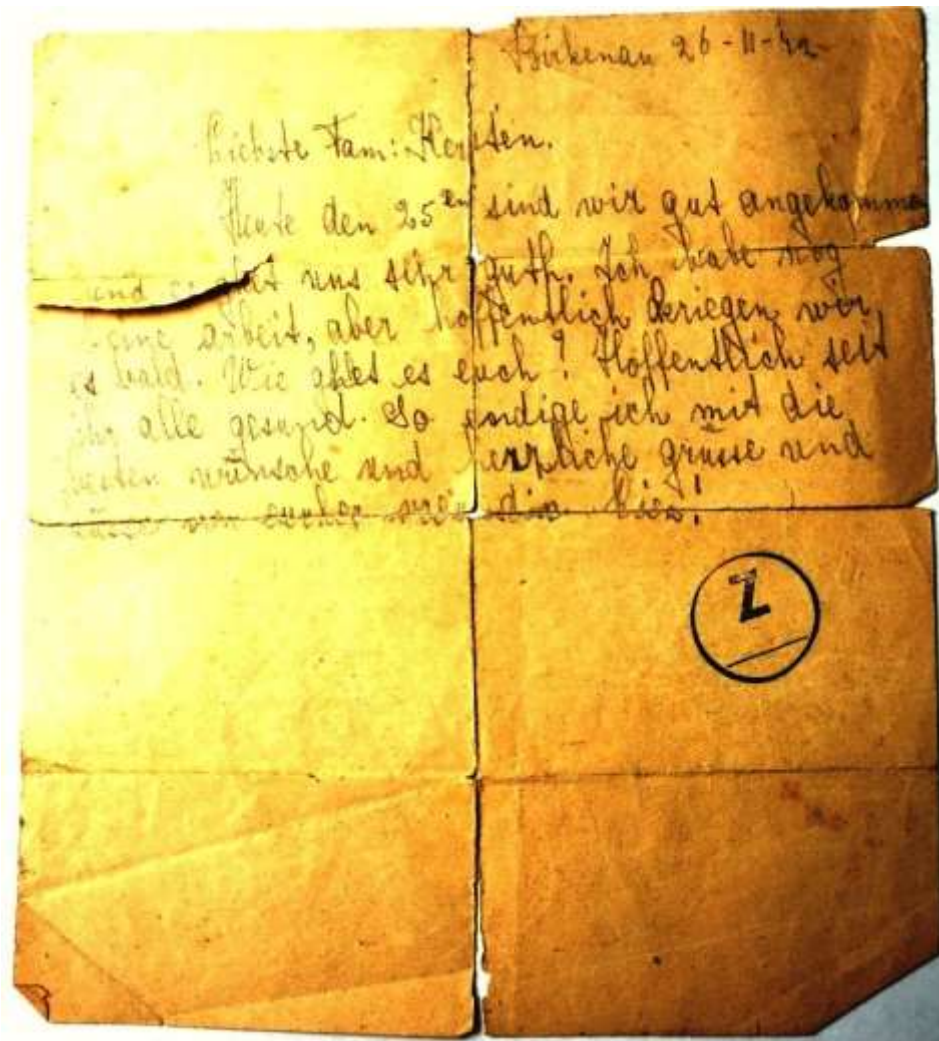
Heute den 25en sind wir gut angekommen und es ghet uns sehr guth. Ich habe nog keine arbeit, aber hoffentlich kriegen wir es bald. Wie ghet es euch? Hoffentlich seit ihr alle gesund. So endige ich mit die besten wunsche und herzliche grüsse und küsse von eurher vreundin. Lies!"

Opmerkelijk is dat in deze groep van 42 vrouwen, van wie er vijf uit Nijmegen afkomstig waren - behalve Lina: Sientje Bas, Louise van Embden, Therese Kahn en Bep Ligtenstein - ook twee anderen op dezelfde dag een briefje naar Nijmegen schreven.¹⁶ De briefjes werden niet direct verstuurd en waren waarschijnlijk ook enige tijd onderweg. Ze kwamen alle drie pas in januari 1943 via de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* bij de Joodse Raad in Amsterdam binnen, en zullen niet veel later naar het opgegeven adres zijn gestuurd.¹⁷ Hoelang Lina na 26 november nog in leven is gebleven weten we niet. Zo goed als zeker is wel dat ze eind januari 1943 niet meer leefde.¹⁸

¹⁶ Van Bep Ligtenstein kennen we ook de inhoud van de brief aan haar liefde Wil Koets. Zij schreef: "Ich bin gut hier angekommen. Arbeiten tun wir noch nicht, wir müssen abwarten. Hoffentlich kom ich wieder bei Ihnen zurück, ich muss stark sein. Ich sehne mich nach Ihnen. Grüsse und Küsse von Bep." De brief wordt geciteerd in Frank Eliëns, *Voor Joden verboden*, p.221. Eliëns spreekt nog van een brief die op 18 januari 1943 zou zijn verstuurd vanuit Birkenau. Wij menen echter dat het Rode Kruis bedoelde dat het om één briefje van Bep ging, namelijk dat van 26 november. Al deze brieven kwamen aan bij de Joodse Raad van Amsterdam op 18 januari 1943. Zie ook NIOD 182, inv.nr.200. Op de systeemkaart van de Joodse Raad staat een hoogstwaarschijnlijk naoorlogse aantekening, die ook melding maakt van de brief van 26 november. Bep Ligtenstein schreef overigens ook een op meerdere plekken geciteerde brief aan haar vriend in de trein van Nijmegen naar Westerbork; zie voor de inhoud o.a. de Namenlijst op deze site. Van de brief van Sientje Bas, die gericht was aan haar zus Amalia Bas en die man J. van Thiel, kennen we de inhoud niet, maar de brief zal ongetwijfeld op de twee andere hebben geleken. Mogelijk heeft Amalia, die al haar verwanten verloor, de brief meegenomen naar Melbourne, waarheen ze in 1954 verhuisde. Het bestaan van de brief staat vermeld op de systeemkaart Joodse Raad: 'Op 18 januari 1943 brief ontvangen van Sientje Bas uit Birkenau aan fam. van Thiel, Derde Walstraat 4B' (dit moet zijn 46). Amalia was overigens bijna ook zelf gedeporteerd: zij moest zich niet alleen laten registreren als wat toen zo lelijk heette 'gemengd gehuwd', maar ze moest ook aangeven dat ze zwanger was. Zie RAN 2_40198, zie ook de Namenlijst op deze site.

¹⁷ Brieven uit Auschwitz, bestemd voor Nederland, werden naar de Joodse Raad in Amsterdam gestuurd, die er voor zorgde dat ze op het juiste adres aankwamen. Op de drie systeemkaarten van de Joodse Raad staan de brieven met daarbij de geadresseerden vermeld – hoogstwaarschijnlijk zijn dit naoorlogse aantekeningen – en bij twee staat erbij dat de brief op 18 januari 1943 aankwam. Zie de bijlage bij dit artikel.

¹⁸ Dat is de uiteindelijke aanname van het Rode Kruis. Het onderzoek werd aldus samengevat in: Onderzoek Rode Kruis naar haar lot: To van Banning, ITS, Arolsen; Lina Rosenbaum 11180/I/ IB dossier 144164: main Transfers: 24.11.42 'nach dem Osten'; no other information available; documents consulted 1, 2 Westerbork Deportations; Zie: Nationaal Archief 2.19.308-7669, Lina Rosenbaum. De brief wordt hier niet genoemd.

Brief van Lina aan familie Kersten uit Auschwitz-Birkenau, geschreven 26 november 1942. De stempel 'Z' wijst er op dat de brief de censuur was gepasseerd.

Brieven uit Birkenau

Op 15 juli 1942 vertrok de eerste trein vanuit station Hooghalen, 5 km van kamp Westerbork, toen nog naar het oosten en de volgende dag al ging de tweede. Naar het oosten ja, niemand wist eigenlijk waarheen nu precies. Hoe was het daar, wat stond de gedeporteerden te wachten? Natuurlijk waren de voorgevoelens overwegend somber, anderen onderdrukten die stemming nog.

De Joodse Raad in Amsterdam putte enige moed uit de eerste brieven die op 13 augustus 1942 aankwamen: "(...) hebben wij vanmiddag 52 brieven uit Duitsland ontvangen. De brieven zijn allemaal afkomstig uit het *Arbeitslager Birkenau* respectievelijk uit het *Frauenlager Birkenau*. Tot hedenavond is het ons tot onze spijt nog niet gelukt vast te stellen waar Birkenau precies ligt. (...) De inhoud van alle brieven komt haast altijd op hetzelfde neer, zodat voor een juiste beoordeling nog niet al te veel te zeggen valt."¹⁹ De algehele conclusie is dat het kampleven - hygiëne, slaapgelegenheden, verpleging, algehele behandeling - redelijk goed is, zij het dat het werk zwaar is. De brief meldt dat

¹⁹ Brief van 13 augustus 1942 van JR afd. Uitzending Buitenland (L. Rein en F. Silten) aan voorzitters Joodse Raad, over de uit Birkenau ontvangen brieven. NIOD 182_46.

“zich eveneens onder de afzenders vroegere ‘Amersfoorters’ bevonden”, dat wil zeggen dat ook degenen die op 16 juli vanuit PDL Amersfoort waren gedeporteerd brieven hebben geschreven. De eerst ontvangen brief stamt van 22 juli, de laatste van 5 augustus.

Er kwamen daarna nog meer brieven aan, die vervolgens door de Joodse Raad van Amsterdam verder werden gesluisd. Maar na de oorlog werd vastgesteld dat zeer weinigen van de briefschrijvers de terreur overleefd hadden en dat het in sommige gevallen zelfs de vraag was of sommigen, hoewel zij een brief hadden gestuurd, niet toch nagenoeg onmiddellijk naar de gaskamers waren doorverwezen.

Hierbij dacht het Rode Kruis vooral aan de vrouwelijke briefschrijvers, die hun berichten verstuurd vanuit Birkenau.²⁰ Zo werden er van de 1.711 gedeporteerden van het transport van 12 oktober 1942 relatief veel, namelijk 68, brieven ontvangen. Van de mannen kwamen de brieven voornamelijk uit Jawischowitz²¹, namelijk 44, van de vrouwen uit Birkenau, namelijk 22. Toch was het Rode Kruis er niet zeker van dat de vrouwen werkelijk werden geselecteerd voor tewerkstelling: “Wat de vrouwen betreft, zou het feit der 22 briefschrijfsters, wier leeftijden variëren van 16 tot 43 jaar, aanleiding kunnen geven tot de gedachte, dat de gehele groep vrouwen van ongeveer die leeftijd, uitzonderingen daargelaten, voor tewerkstelling is geselecteerd. Hiertegenover staat echter, dat het dan wel merkwaardig, en, in het kader van hetgeen in het algemeen over de Auschwitz-transporten bekend is, bepaald onverklaarbaar zou zijn, dat van het bestaan van geen enkele der tot die groep behoord hebbende vrouwen, hetzij uit verklaringen van overlevende vrouwen van andere transporten, hetzij uit de administratie, overigens ooit meer is gebleken. Hier zijn verschillende veronderstellingen mogelijk, zelfs dat de briefschrijverij louter camouflage is geweest, en dat de vrouwen, die de (mogelijk eerst later verzonden) brieven hebben mogen of moeten schrijven, dadelijk daarna toch zijn vergast, maar ook, dat inderdaad enkele vrouwen zijn tewerkgesteld, zij het voor het verrichten van zo zware arbeid, en onder zulke ongunstige omstandigheden, dat zij spoedig daarna zijn bezweken. Met zekerheid valt hieromtrent niets te bewijzen, vooral niet omdat in de administratie ook geen matriculenummers van de vrouwen zijn gevonden.” In dit geval neigt het Rode Kruis naar de conclusie dat de vrouwen slechts korte tijd na aankomst geleefd hebben.²²

Het Rode Kruis twijfelde ook, waar het ging om de brieven van de gedeporteerden van de transporten van de herfst van 1942, of data die op de brieven waren vermeld wel klopten. Het ging dan zowel om de mannelijke als om vrouwelijke gevangenen. Wat de vrouwen betreft merkte het Rapport op: “Geen der met de onderhavige transporten gedeporteerde vrouwen is teruggekeerd, zodat getuigenissen van overlevenden omtrent de gang van zaken bij het briefschrijven ontbreken, terwijl voorts van het bestaan van geen

²⁰ Rode Kruis, Rapport Auschwitz III, p.46 (in onze transcriptie, zoals te vinden op deze site).

²¹ De weinige vrouwen die werden tewerkgesteld werden dat meestal in Birkenau. Bij een deel van de transporten van deze herfst waren de mannen in Cosel de trein uitgejaagd. Sommige treinen stopten niet in Cosel, waaronder bijvoorbeeld de trein die vertrok op 18 september 1942. De *arbeitsfähige* mannen, of een willekeurig deel daarvan, werden tewerkgesteld in een van de subkampen, de buitencommando's. Een van de grote subkampen was de kolenmijn van Jawischowitz.

²² Ib.

der briefschrijfsters na de dag van aankomst te Auschwitz uit de bewaard gebleven resten van kampadministraties of uit verklaringen van overlevenden van deze of andere transporten ooit is gebleken." Wat de mannen betreft wordt nog opgemerkt dat in een aantal gevallen aannemelijk is dat de sterfdata lagen vóór de op de brief gemelde data en dat "uit getuigenissen van overlevenden is komen vast te staan, dat somtijds opdracht werd gegeven de brieven een maand later te dateren."²³

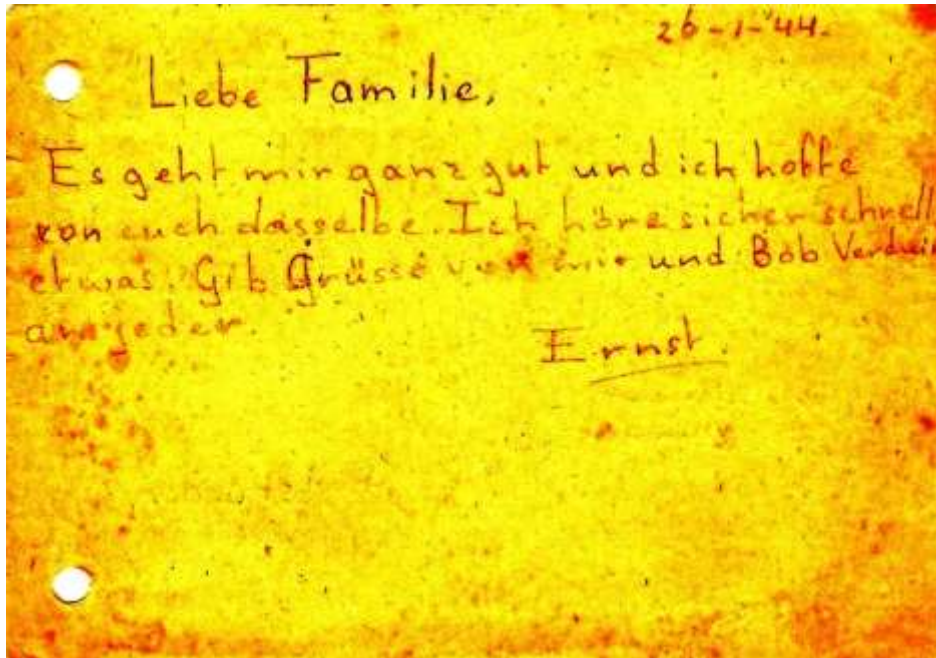
Bij de waarschijnlijk op 18 januari 1943 door de Joodse Raad van Amsterdam ontvangen brieven van Lina en de twee andere vrouwen uit Nijmegen zal niet met de datum zijn geknoeid.²⁴ De trein vertrok op 24 november en arriveerde op 26 november. De brieven werden gecensureerd. Eerst moesten ze kennelijk in het Duits opgesteld worden, later werden ook in het Nederlands opgestelde berichten gecontroleerd.

Ernst Verduin, die Auschwitz en andere kampen overleefde, vertelt hierover nog: "Later tijdens zijn verblijf in het kamp krijgt hij de opdracht om een briefkaart naar familie in Amsterdam te schrijven. Het wordt een kort bericht. 'Lieve familie, Het gaat heel goed met mij en ik hoop met jullie ook. Ik hoor vast snel iets. Doe de groeten van mij en Bob Verduin aan een ieder. Ernst'. Terwijl ik de briefkaart schreef, stond er een SS'er achter me. Die zei: 'Zo goed heb je het hier toch niet?' Maar ik schreef expres zo overdreven positief, zodat mijn familie zou begrijpen dat het juist heel slecht ging. Mijn moeder heeft de briefkaart inderdaad zo opgevat." Gevangenen kregen volgens Verduin vaker de opdracht om briefkaarten naar huis te sturen. De inhoud daarvan klopte in geen velden of wegen met de daadwerkelijke situatie in het kamp.²⁵

²³ id., p.55.

²⁴ In NIOD 182, inv.nr.46 vinden we alleen een lijst met 86 geadresseerden van brieven gearriveerd vanuit Monowitz, 72 geadresseerden van brieven vanuit Birkenau en 52 vanuit Theresienstadt. Maar wij zijn ervan overtuigd dat de Joodse Raad hier alleen de geadresseerden in de Gemeente Amsterdam heeft opgesomd. Wij zagen daarnaast ook het dossier Nationaal Archief, 2.19.296, Nederlandse Rode Kruis: Collectie Westerbork, 1489-1491 Bewerkte brieflijsten van de uitgaande brieven, die tijdens de oorlog bij de Joodsche Raad binnenkwamen (...), 1489 Auschwitz, maar deze drie brieven werden hier niet genoemd.

²⁵ Algemeen Dagblad, 8 september 2016.

Briefje van Ernst Verduin.

Onderduik

Als enige van het gezin was **Bernhard** ontsnapt aan de razzia in Nijmegen. Hij was begin april van dat jaar naar Amsterdam verhuisd.²⁶ Uit de woningkaart is op te maken dat hij ging wonen bij Gezina de Jongh en haar broer Salomon. Salomon werd in november 1942 opgepakt, hoewel hij nog een *Sperre* had. Het kan natuurlijk zijn dat Bernhard al eerder weg was. Waarschijnlijk dook hij eerst onder in Amsterdam. Zelf vertelde hij dat hij nog op de Snoekjesgracht, net als de Lepelstraat in de oude Jodenbuurt, heeft gewoond. Dit is niet geregistreerd, dus waarschijnlijk was dit zijn eerste onderduikadres. In de eerste helft van 1943 zat hij in ieder geval in Vlaardingen op de Surinamesingel, bij Dinie de Bruin, die in mei dat jaar beviel van haar zoon Rob Vrijenhoek. Diens vader en zij waren toen al net uit elkaar gegaan. Ben, zoals de roepnaam van Bernhard was, en Dinie kenden elkaar omdat hij met haar broer op school had gezeten. Ben en Dinie werden verliefd op elkaar.

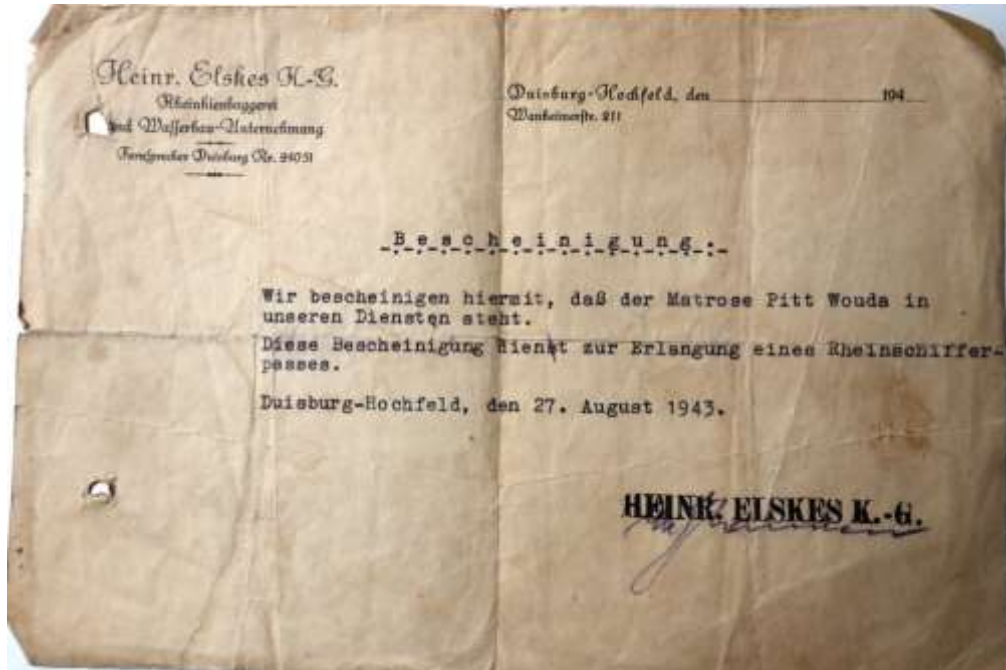
²⁶ Zie: Archiefkaarten Gemeente Amsterdam, archiefnummer 30238, inventarisnummer 689, waarop te zien is dat hij op 7 april staat ingeschreven op Lepelstraat 33 hs.

Ben, Dinie en Dinies zoon Rob, circa juni 1943. Ben was hier 19 jaar, Dinie zo'n tien jaar ouder. In 1947 trouwden ze.

In augustus 1943 vertrok Dinie met haar zoontje uit Vlaardingen om bij haar moeder te gaan wonen. Rond die tijd slaagde Ben erin om onder de schuilnaam Piet (Pitt) Wouda als schippersknecht met een vervalst of bewerkt persoonsbewijs te gaan werken op een Duits binnenvaartschip dat op de Rijn voer. Mogelijk kreeg hij dit voor elkaar via Dinies vader, Anton de Bruin, die bij Wilton Feijenoord werkte en over de nodige connecties in de Rotterdamse haven zou hebben kunnen beschikt. Wij vermoeden dat hij het persoonsbewijs van deze Petrus Wouda heeft gestolen of mogelijk heeft gekocht of gekregen. De aantekeningen op het persoonsbewijs zijn dan later aangebracht, hoewel ook dat niet zeker was: ook Petrus Wouda was schippersknecht.²⁷

²⁷ Het gaat dan om Petrus Wouda, geb. Amsterdam, 27 februari 1923, dekknecht. Gegevens uit: Politierapporten, Amsterdam, 1940, 22 december. Petrus Wouda wordt

Certificaat voor 'matroos' Pitt Wouda, 27 augustus 1943.

Bernhard moest natuurlijk doen of hij een goede 'matrose' was, maar was dat uiteraard niet als hij aan het roer stond, zo vertelde hij later. Als 'per adres' gaf hij ook wel op het adres van zijn werkgever: Heinrich Elskes, Wanheimerstrasse 211 in Duisburg. Hij was ook ondergedoken in Dordrecht, bij de familie Broekhuizen ('Annie en Jo'), in Rhoon aan de Groenedijk,²⁸ bij de boerenfamilie Mijnderts en aan Het Dijkje in Poortugaal.

dan opgepakt wegens overtreding uitgaansverbod en legitimatieverordening en komt de volgende dag vrij. Hij woonde op de St. Antoniebreestraat 30 I. Hij woonde dus heel dicht bij Bernhard op de Snoekjesgracht.

²⁸ Met het dijkje in Poortugaal wordt waarschijnlijk de Oud Rhoonsedijk bedoeld. In de volksmond ook wel het zwarte dijkje genoemd. Informatie van mail van oudheidkamerrhoonpoortugaal.

Het door Bernhard Rosenbaum gebruikte persoonsbewijs van Petrus Wouda.

Groenendijk, Rhooon, na oorlogse foto.

Na de bevrijding van Rhooon, waar hij het laatst zat ondergedoken, was Bernhard betrokken bij de Binnenlandse Strijdkrachten (BS). Hij wordt daar eervol ontslagen per 5 juni 1945, zoals vermeld in een brief van de commandant van het district Pernis.

Wat had Bernhard nog? Hij wilde een nieuw bestaan opbouwen met zijn liefde, heel waarschijnlijk het liefst in Nijmegen. En hij wilde zijn verwanten opsporen. Misschien wilde hij kijken of er nog iets over was van zijn bezittingen en die van zijn familie. Maar hij kreeg het niet gemakkelijk. Want het lot van zijn ouders en van zijn broer en zus moet langzaam maar pijnlijk duidelijk zijn geworden.

De bezittingen waren weggesleept. Misschien hadden zijn ouders of hijzelf ergens nog iets ondergebracht, en heeft hij dat nog kunnen ophalen. In ieder geval kreeg hij sommige ook nu door ons weergegeven documenten en foto's terug. En dan kreeg hij ook nog een extra kille ontvangst omdat hij niet de Nederlandse nationaliteit bezat, waardoor alle wegen werden afgesneden om een nieuw bestaan op te bouwen. Waarschijnlijk in wanhoop schreef hij op 13 november 1945 een brief aan Prins Bernhard, waarin hij uiteenzette dat hij jarenlang actief was in de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) en daarvan een bewijs had van de LO Rayon Barendrecht, en dat hij na de bevrijding van Rhooon ook actief was binnen de BS. Maar "dat het hem als buitenlander thans onmogelijk is een werkring te vinden; dat diverse betrekkingen zijn afgestuit omdat hij niet de Nederlandse nationaliteit bezat; dat hij het zeer op prijs zou stellen indien hem de gelegenheid zou worden gegeven de Nederlandse nationaliteit aan te nemen".²⁹ Van een antwoord is ons niets bekend.

Vanuit Rhooon keerde Bernhard terug naar Nijmegen en Dina en haar zoon Rob kwamen bij hem wonen. Het langst woonden ze op de Semmelinkstraat. Later verhuisden ze van Nijmegen naar Haren bij Groningen.

Aan Zijne Koninklijke Hoogheid
Prins Bernhard.

Geeft met verschuldigd en eerbied te kennen:
Bernhard Rosenbaum, kantoorbediende, wonende te Nijmegen,
Acaciastraat 47;

dat hij is geboren te Teschen (Polen) op 24 Mei 1918;
dat hij sinds 1932 in Nederland woonachtig is geweest;
dat hij vanaf 15 Mei 1942 - Mei 1945 is ondergedoken ge-
weest en aangesloten was bij de L.O., waarvan een bewijs
werd afgegeven onder nummer 212 door het L.O. Rayon Baren-
drecht;

dat hij vanaf het tijdstip der capitulatie in dienst is
geweest bij de B.S. - S.G., waarvan eveneens een verklaring

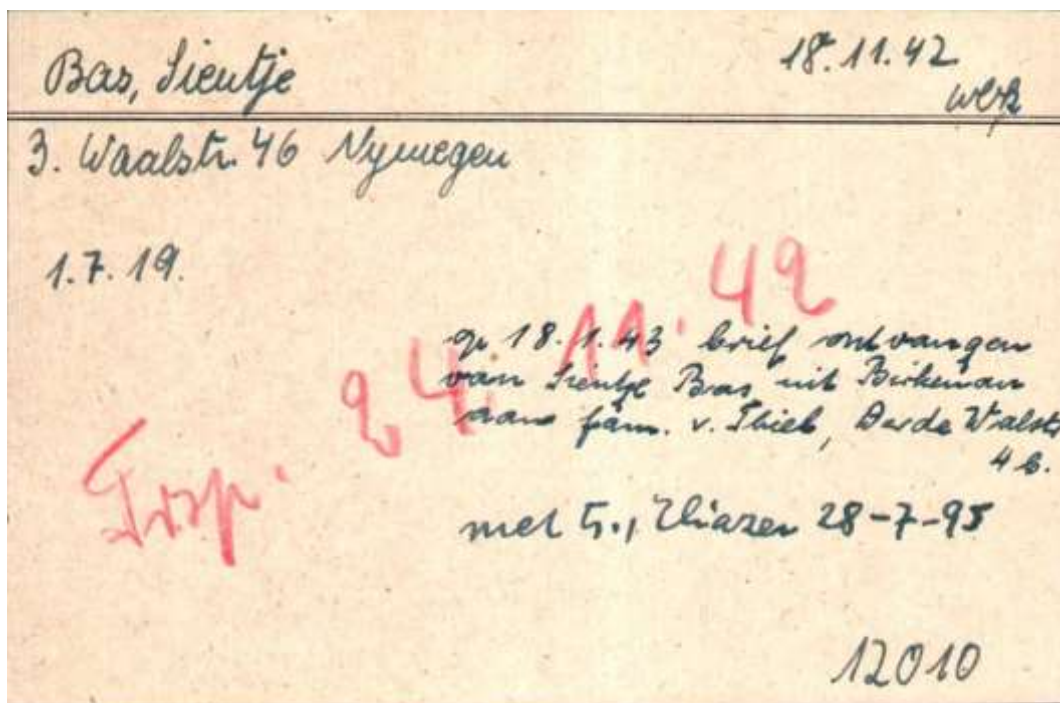
Brief aan Prins Bernhard, fragment.

²⁹ Volgens de PK (Amsterdam) werd hij in 1946 genaturaliseerd, maar dit staat niet vermeld op de PK Nijmegen en lijkt onwaarschijnlijk. Ook de zonen van Bernhard denken niet dat hij genaturaliseerd werd. Joodse vluchtelingen uit Duitsland, Italië en Oostenrijk hadden nog een extra-probleem: zij waren afkomstig uit een 'vijandelijke staat' en moesten aantonen dat ze niet 'fout' waren geweest om zo aan een zogenoemde 'ontvijandingsverklaring' te komen. Dit bleef Bernhard bespaard. Wij vinden helemaal geen NBI-dossier op zijn naam.

**BIJLAGE:
SYSTEEMKAARTEN VAN DE JOODSE RAAD AMSTERDAM**

Lina Rosenbaum, 8 juni 1923; Registratie (aankomst in) Westerbork: 18 november 1942; Transport 24 november 1924; brief 18 januari 1943 uit Birkenau aan familie Kersten, Heideparkseweg 203.

Op 18 januari 1943 brief ontvangen van Sientje Bas uit Birkenau aan fam. van Thiel, Derde Walstraat 4B.

Lichtenstein Elisabeth 18 NOV 1942
 29-11-10
 Nymegen St. Burgstr 47
 met: L. Frank, Dinsd. 20.11.78
 Z O Z

volg. WF Koets, Groenestraat 273 Nymegen
 26-11-'42 een brief uit Birkenau.

K 219

Achterkant van de JR-kaart van Elisabeth (Bep) Lichtenstein. Zij schreef op 26 november, direct na aankomst in Auschwitz-Birkenau, een brief aan haar vriend Wil Koets, Groenestraat 273.